

Д. О. Ніколенко, доцент кафедри психології та педагогіки Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПОСТЕРЕЖЛИВОСТІ В ПРОЦЕСІ ВИПЕРЕДЖАЛЬНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙНОСТІ

Розглянуто проблему випереджального відображення дійсності в аспекті пізнавального компонента психічного відображення на особистісному рівні. Визначено суть і роль спостережливості як системотворчої, інтеграційної та визначальної складової в процесі пізнавальної діяльності.

***Ключові слова:** особистість; пізнавальна діяльність; випереджальне відображення; спостережливість.*

Проблема активного, адекватного і продуктивного оволодіння особистістю об'єктивною і суб'єктивною реальністю на сучасному етапі розвитку людського суспільства тісно пов'язана із змінами психічного відображення які обумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми умовами. Фахівцям в галузі психології добре відомо про те, що інформація, яку отримує людина із зовнішнього світу, не обмежується безпосередньо отриманими враженнями. Те, що транслують нам органи відчуттів, потім проходить довгу низку процесів які забезпечують складний аналіз отриманої інформації, всебічне відображення властивостей предметів і явищ, виділення суттєвих ознак і включення їх в систему категорій. Тільки такий довгий шлях, який спільно з активною діяльністю органів відчуттів включає активні дії людини, її попередній досвід і провідну роль мови, яка дозволяє виходити за межі безпосередньо отриманої інформації і складає процес активного, творчого сприймання зовнішньої дійсності, і є психологічною основою процесів створення суб'єктивного образу об'єктивного світу, тобто психологічною основою процесу відображення, процесу пізнання дійсності.

Наше дослідження особливостей пізнавальної діяльності людини базуються на методологічних та теоретичних положеннях

Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, С. Л. Рубінштейна про єдність психіки і діяльності, Б. Г. Ананьєва, В. Г. Афанасьєва, Г. С. Костюка, С. Д. Максименка про системний підхід до дослідження особистості, Л. С. Виготського, П. П. Блонського, О. М. Леонтєва, О. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейна, Б. М. Теплова, О. К. Тихомирова про дослідження пізнавальних процесів у їх взаємозв'язку між собою та потребнісно-мотиваційною сферою особистості, К. О. Абульханової-Славської, Л. С. Виготського, О. М. Леонтєва, С. Л. Рубінштейна про фундаментальні філософські, психологічні, педагогічні ідеї стосовно розвитку особистості в діяльності, О. М. Леонтєва, А. Маслоу, К. Роджерса про обумовленість самоактуалізації особистості широтою і змістом її діяльності, С. Д. Максименка, В. О. Сухомлинського про концепцію цілісного підходу до всебічного та гармонійного розвитку особистості, В. І. Барка, О. А. Матеюка, Б. М. Олексієнка, Є. М. Потапчука, О. Д. Сафіна, О. В. Тімченка, М. І. Томчука про психологічні особливості професійної діяльності в особливих умовах.

Серед останніх досліджень пізнавальної сфери та пізнавальної діяльності, які були здійснені молодими українськими науковцями, необхідно відзначити праці Т. Р. Ворначевої, Н. М. Давидюк, Л. Л. Жердецької, І. М. Заярної, І. С. Литвиненко, І. М. Лялюк, Н. М. Матейко, А. Д. Терещук та ін..

Разом з тим, як зазначає академік С. Д. Максименко, пізнавальні психічні процеси не розглядаються абсолютною більшістю теоретиків як компоненти особистості, що породжує парадокс і обумовлює розрив між самою особистістю і тим хто пізнає. Атрибутивність пізнання обумовлена інформаційною складовою нужди, і таким чином, існує об'єктивна необхідність визначення психологічних структур, дія яких забезпечує орієнтацію суб'єкта і його взаємодію з оточуючим світом. Пізнання є функцією існування особистості і виступає необхідною умовою розуміння її цілісності [13].

Отже, пошук і розкриття системотворчих, інтеграційних механізмів пізнавальної діяльності людини як особистості, особливостей пізнавальних процесів, їх зв'язку в процесі становлення і розвитку особистості в поєднанні із ситуацією «розриву» між областю пізнавальних процесів, в якій психологія

накопичила найбільший емпіричний матеріал, і психологією особистості визначає актуальність даної проблеми.

Антиципація як когнітивно-регулятивний процес і здібність діяти і приймати ті чи інші рішення з певним просторово-часовим випередженням по відношенню до очікуваних, майбутніх подій виступає одним із інтегративних психологічних феноменів, які забезпечують вищий рівень адекватної поведінки і діяльності людини.

Сутність випереджаючого відображення, як вищої форми адаптації, полягає в тому, що живі системи здатні дуже швидко відображати ті процеси зовнішнього середовища, які відбуваються повільно. Отже, на основі акумуляції відображення і випереджаючого відображення дійсності живі системи – одні з найбільш складних цілісних утворень – запобіжно підготовлені до закономірно зумовлених, найзагальніших властивостей розвитку світу (Н. А. Бернштейн, П. К. Анохін).

Процесуальна універсальність антиципації пов'язана із значенням для життєдіяльності особистості як відображення сучасного, так і збереження минулого, і разом з цим – активне оволодіння перспективою майбутнього.

Вже на початку будь-якої діяльності людина має розумову модель тих чи інших очікуваних результатів. У зв'язку з цим антиципація може стосуватись і розповсюджуватись на різні сторони життєдіяльності суб'єкта, що у рівній мірі стосується як майбутніх змін оточуючої людину дійсності, так і змін її соціального положення, тих чи інших норм поведінки, самоконтролю і контролю за власними діями і діями інших людей.

В. Вундт зазначав, що можливість антиципації виникає завдяки синтезу найпростіших елементів психічного за обов'язкового впливу на цей синтез «творчих похідних» [7].

Особливий інтерес мають дослідження антиципації в онтогенезі людини. Як показують генетичні дослідження (Ж. Піаже, Дж. Брунера, А. В. Запорожця та ін.), становлення і розвиток здібності передбачити хід подій і діяти із випередженням – процес довготривалий і суперечливий. Дж. Брунер наголошував, що треба більш прискіпливо вивчати генезис розвитку у здібності до довільної самостійної діяльності, яка необхідно включає процеси передбачення [4]. А. Валлон зазначав, що саме просторово-часові уявлення разом

із словесним позначенням, породжують умови для диференціації простору і часу, розмежування минулого, теперішнього і майбутнього. П. Фрес, коментуючи наукові спостереження А. Декролі та К. Дегана, вказує на механізм реалізації закону послідовності на основі поляризації минулого і майбутнього, реконструюванні минулого і передбаченні майбутнього при формуванні у людини часової перспективи і розвитку мови [17]. Ж. Піаже пропонує відрізнати інтелект, що оперує уявленнями від інтелекту сенсомоторного, як принципово відмінного. Він класифікує образи на репродуктивні, в яких відображуються вже відомі предмети або події і антиципуючі образи, в яких людина не тільки відтворює, але і передбачає з різною точністю події і явища які раніше не сприймалися [14]. З накопиченням життєвого досвіду ці образи стають більш диференційованими. Разом з цим зростає потужність антиципації: часові межі, в межах яких здійснюється у більшій чи меншій мірі адекватна антиципація, розширюється, а точність антиципації підвищується. Ефективне оперування системами уявлень в розумовій діяльності є неможливим без опори на процеси пам'яті. Збереження минулого досвіду і його систематизація – необхідна умова виявлення тенденцій розвитку тих чи інших подій, отже і антиципації. Процес прогнозування подій, в частині ймовірного, виступає як одна із детермінант мимовільного запам'ятовування. Запам'ятовування випадкових подій можливе без спеціальної мнемічної установки; відтворення випадкового ряду подій в більшій мірі залежить від стратегії завбачення, вибраної суб'єктом. При цьому ряди власних завбачень запам'ятовуються повніше і міцніше, ніж ряди випадкових подій; продуктивність запам'ятовування залежить від того, співпадають чи ні передбачення з результатами. Передбаченню, антиципації, належить важлива роль також в процесах відтворення матеріалу, який був запам'ятований. Саме майбутнє ніби спрямовує процеси селекції і організації інформації яка зберігається.

Ще більше роль антиципації виявляється в процесах мислення. Прогнозування ходу тих чи інших подій, висунення гіпотез і планування діяльності індивідом базується в даному випадку на знання закономірностей, зафіксованих у узагальненій формі в знаках і знакових системах. Узагальнення і

абстракції, прийоми логіки і облікові операції забезпечують якісно новий рівень антиципації [12].

Антиципація, що базується на випереджаючій подію роботі мозку, є прояв пізнавальної активності суб'єкта, яка дозволяє у відповідь на стимули, що діють в теперішньому часі, передбачати події які ще не наступили, використовуючи при цьому накопичений в минулому досвід, і бути готовим до зустрічі з ними. С. Г. Геллерштейн зазначав, що жодне судження, жоден акт розумової діяльності не будуються кожний раз заново, вони несуть в собі минуле. В той же час в діях людини, як правило, відображується не тільки подразник сам по собі, а ще й зміни які не оформились у повному форматі в оточуючій дійсності, і які інформують про себе у вигляді ледь помітних провісників [12]. Б. Г. Ананьєв вказував на природні еволюційні процеси когнітивних і регуляторних новоутворень у людини, одним із яких є розвиток перцептивно-апперцептивного апарату трудової діяльності. Точність і системність візуальних показань залежать від логічної організації гіпотез, узагальнених знань. Узагальнені і осмислені знання не тільки прискорюють процес розрізнення і розпізнавання об'єктів, але і визначають точність їх результатів. В будь-якому узагальненні, як і в будь-якій гіпотезі, містяться певні елементи антиципації [1].

Саме антиципація забезпечує формування мети, планування і програмування поведінки (діяльності), вона включається в процеси прийняття рішень, поточного контролю і в комунікативні акти. Єдність когнітивної і комунікативної функцій психіки проявляються в ефектах антиципації найбільш вираженим чином.

Функції психіки (когнітивна, регулятивна і комунікативна) проявляються у феноменах антиципації у нерозривній єдності, що дозволяє розглядати їх як системні процеси, тобто інтегральні характеристики психічної діяльності. С. Я. Рубінштейн вказував на той факт, що цілеспрямованість дії, яка базується на передбаченні і здійснюється у відповідності із метою, являє собою основний прояв свідомості людини [13]. Б. С. Українцев зазначає, що будь-яка мета виконує роль моделі бажаного майбутнього, яка у свою чергу будується на основі системи минулого досвіду і сприяє організації її дії. Він

пропонує розрізняти два основних етапи часового розгортання мети: етап цілепокладання, коли мета приходить із минулого в сучасне і спрямована у майбутнє. При цьому вона виступає внутрішньою інформаційною причиною зміни поведінки самокерованої системи. Другий етап – це етап реалізації мети, коли мета переходить у свій наслідок – у фактичну поведінку системи, тобто мету реалізовану.

Н. Вінер і Д. Бігело класифікували цілеспрямовану поведінку із зворотнім зв'язком на прогнозовану і не прогнозовану. Автори вважають, що людина виділяється із світу тварин за рахунок більш високих порядків прогнозування [12]. Цілеутворення підводить підсумок минулій історії саморегулюючій системі і забезпечує узагальнення нагромадженого нею досвіду і виявленню поточної тенденції її функціонування. Разом з цим цілеутворення є кроком в майбутнє, бо поточна тенденція функціонування системи поєднує її минуле з майбутнім.

Водночас, антиципування є не тільки складовою процесу мислення але і реалізується у формі мислення. Тобто антиципація може включатися у структуру мислення і водночас мислення може включатися у структуру антиципування. Таке парадоксальне, на перший погляд, явище можливе внаслідок багаторівневості процесів антиципації. На думку Є. М. Суркова та Б. Ф. Ломова існує принаймні п'ять ієрархічно нашарованих один на одного рівнів антиципаційних процесів: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, уявлюваний та мовномисленневий.

Кожен із рівнів розв'язує своє коло задач. В будь-якій реальній діяльності задіяні всі п'ять рівнів, а їх пропорція і переважання певного з них залежать від задач цієї діяльності. При цьому чим у більшому просторово-часовому континуумі розгортається конкретна діяльність, тим більше навантаження припадає саме на верхні рівні антиципування.

Науковий підхід до вивчення проблеми передбачення в життєдіяльності людини ґрунтуються на положеннях про багатомірність психічних процесів, багаторівневості і ієрархічності психічних явищ; про високу динамічність і неоднозначність зв'язку між рівнями психічного відображення; про наявність системоутворюючого фактору або системоутворюючих компонентів, завдяки чому різні механізми

поєднуються в цілісну функціонально-динамічну систему; про різнопорядковість психічних властивостей людини (різні властивості мають різні підстави); про необхідність вивчення психічних явищ в їх розвитку.

Для розгляду проблеми антиципації в аспекті системності і структурності будови психічних процесів в пізнавальній діяльності людини можна сформулювати ряд положень, які мають теоретичне і практичне значення. По-перше, на сучасному рівні наукових знань антиципацію слід розглядати як специфічний когнітивно-регулятивний процес, в основі якого знаходяться інтегральні механізми роботи мозку. По-друге, кожний із п'яти виділених рівнів антиципації визначається провідною «ланкою» структурування і системності психічних процесів, які забезпечують той або інший діапазон її випереджаючого ефекту. По-третє, широта діапазону потенційної можливості антиципуючих процесів, їх ефективність за тими чи іншими критеріями завжди базується на аналізі і синтезі минулого досвіду, постійному зіставленні з ним поточних подій і, що особливо важливо, на диференційованому підході до відбору інформації із пам'яті.

У зв'язку з цим найбільш суттєвою характеристикою антиципації як процесу слід вважати не тільки її випереджаючий - часовий ефект, але і максимальне усунення невизначеності в ході прийняття рішень. Іншими словами, антиципація – це не тільки просторово-часове випередження, але й та чи інша ступінь повноти і точності прогнозування. Антиципуючий ефект є результатом максимального збільшення «детермінуючої частини» акту прийняття рішення і постійного уточнення «ймовірної частини» передбачення.

Враховуючи вищезазначене закономірним постає питання про шляхи формування і розвитку антиципації на всіх етапах розвитку особистості, про визначення інтеграційних складових психологічних механізмів процесу функціонування випереджаючого відображення, загальні закономірності які забезпечують найвищий рівень адекватності і продуктивності поведінки і діяльності людини.

Адекватне відображення дійсності визначається рівнем розвитку спостережливості. Спостережливість, як властивість особистості, виявляється в умінні розрізняти характерні,

суттєві, в тому числі малопомітні ознаки предметів, явищ і процесів. Спостережливість виступає якісним показником рівня пізнавальної діяльності людини.

Атрибутивність пізнання, як зазначає С. Д. Максименко, обумовлена інформаційною складовою нужди, що визначає об'єктивну необхідність психічних структур, дія яких забезпечує орієнтацію суб'єкта і його взаємодію із зовнішнім світом. Пізнання є функцією існування особистості. Необхідність активно взаємодіяти з оточуючим світом, шукати шляхи створення за допомогою свідомого, цілеспрямованого його перетворення умов для забезпечення свого існування і розвитку приводить до виникнення у людини пізнавальної потреби. Обумовленість людського існування її природною організацією, з одного боку, і опосередкованістю її життя суспільними умовами, з другого, не могли здійснюватися лише за умов інстинктивно-рефлекторної системи відношень з оточуючою дійсністю. Свідома, цілеспрямована діяльність неможлива без відповідних знань про властивості предметів, явищ і відношень оточуючого світу [13].

Спостережливість як результуюча процесу спостереження та інтегративний пізнавальний перцепт забезпечує:

1. Адекватність якісної характеристики психічного образу – якості предметів, явищ і процесів які відображуються у їх суттєвій цілісності.
2. Сислову ієрархічність відображення.
3. Комбінаційну атрибутивність відображення.
4. Креативну мобільність відображення та
5. Операційний контроль відображення і його результат.

Розкриття природи спостережливості дає змогу по новому розглядати взаємовідношення різних рівнів психічного відображення при утворенні оптимальної моделі теоретичної та практичної діяльності людини, через глибокі знання суті ознак предметів, явищ та їх відносини, уміння диференціювати, розрізнявати властивості і якості об'єктів, що пізнаються, уявляти, розуміти і прогнозувати їх динаміку.

Незважаючи на відсутність чіткої теоретичної системи щодо структури і системності психічних явищ структура і системність спостережливості досить чітко виявляється при її аналізі в конкретних проявах. Аналіз спостережливості в різних видах діяльності дозволяє виділити такі її структурні

компоненти: 1. Генетично обумовлений стан готовності суб'єкта розрізняти предмети і явища об'єктивної реальності за їх життєво важливими ознаками в процесі безпосереднього відображення; 2. Уміння опосередковано диференціювати необхідні, достатні і відмінні кількісні і якісні ознаки предметів і явищ, які відображаються в процесі поведінки і діяльності; 3. Уміння контролювати динаміку відносин необхідних, достатніх і відмінних ознак в залежності від умов сприйняття предметів, явищ і процесів в ході їх розрізнення відносно мети визначеної діяльності.

Інтегративна сутність спостережливості полягає в органічному поєднанні усіх пізнавальних процесів при відображенні дійсності. В спостережливості пізнавальні процеси проявляються специфічно як здатність людини до цільового розрізнення оточуючої дійсності, осмисленого сприйняття об'єктів, явищ, процесів в динаміці, поєднуючи досвід відображення дійсності з інваріативністю результату поведінки і діяльності. В залежності від рівня та модальності психічного відображення можна виділити і рівні спостережливості людини: сенсорно-перцептивний, образний та понятійний.

Спостереження як чуттєве пізнання виступає джерелом фактів які необхідні для розуміння тих або інших об'єктів. Перехід від чуттєвого, образного до мисленнєвого відображення дійсності являє собою вищий рівень аналітико-синтетичної діяльності людського мозку, виникнення нових її якісних особливостей. Завдяки спостережливості, в процесі мислення людина виділяє одні властивості речей поміж інших властивостей, абстрагує одні їх відносини від інших, відмежує суттєве, головне від несуттєвого, другорядного. В цій діяльності об'єднуються, групуються, узагальнюються виділені ознаки, властивості, відносини об'єктів, здійснюється більш глибоке розуміння об'єктів, що сприймаються. Операції мислення з об'єктами, завдяки спостережливості, дають людині можливість розкривати загальне в одиничному, пізнавати сутність речей. Розмірковуючи, людина використовує при цьому свій власний досвід і досвід інших людей, зафіксований в мові. Мова виступає при цьому не тільки як засіб обміну думками, але і як безпосередня дійсність мислення, як засіб її формування. Проведені нами дослідження спостережливості в пізнавальній

діяльності вказують на провідну роль саме мовного компоненту спостережливості як суто людського психологічного феномену, що забезпечує найвищий рівень активної адаптації до умов існування в сучасному суспільстві. Мова як другий сигнал об'єктивної дійсності значно ширше розкриває властивості предметів і явищ, ніж чуттєвий досвід. Створення динамічної системи смислових розрізнявачів – закріплених в слові, дозволяє суб'єкту ефективно використовувати свою систему понять для найбільш адекватного відображення гами складних, мінливих ознак об'єктів, явищ і відношень між ними в процесі їх вивчення і перейти від «стихійної», «спонтанної», мимовільної реконструкції матеріалу, що сприймається до свідомої, довільної діяльності спрямованої на формування адекватного образу стимулу.

Дослідження спостережливості (А. Р. Лурія, Б. Г. Ананьєв, М. І. Жинкін, Г. С. Костюк, Л. І. Проколієнко, Л. П. Добраєв, В. І. Бельтюков, В. Н. Носулекко, Дж. Брунер, Ч. Кофф, Д. Фоллі та ін.) підкреслює важливість смислового аналізу процесу пізнавальних дій спрямованих на предмет або явище, на розкриття реальної картини каузально-динамічного зв'язку між предметами і явищами, генетичного аналізу, який відтворює особливості процесів розвитку, що дає змогу наблизитись до контекстного відтворення дійсності, смисловітворювання і смислоутворення предметних реалій, моделювання ближньої і дальньої перспективи діючого суб'єкта, надання процесу пізнання ознак особистісності.

Природній зв'язок з пізнавальною діяльністю людини не вичерпує психологічного змісту спостережливості. Спостережливість інтегрує собою прояв індивідуально-типологічних властивостей особистості в різних видах діяльності: перцептивній, мнемічній, мисленнєвій, мовній, імажитивній і т.п. Психологічні особливості спостережливості органічно поєднані з потребами, цілями, мотивами особистості. Особливим чином спостережливість залежить від спрямованості особистості, інтенсивності і стійкості якостей індивіда. Інтерес, досвід, знання людини, її уміння, навички і звички підмічати особливості в оточенні, в професійних діях диференціюють людей на спостережливих і неспостережливих, таких, що не помічають навіть яскраво виражені особливості дійсності і її

зміни, не помічають власних помилок, особливостей відношення до них з боку інших людей.

Отже розгляд проблеми антиципації в аспекті структурності і системності психічних процесів різного рівня обумовлює необхідність поглибленого розкриття особливостей пізнавального компоненту психічного відображення на особистісному рівні, що дозволить, з одного боку, подолати вузький функціоналізм в розумінні цього феномена, з другого – розглядати його як суттєвий фактор оптимізації професійних дій працівників ОВС.

Спостережливість як властивість особистості передбачає активну роль самої особистості в процесі свого розвитку шляхом самовизначення місця тих чи інших подій у власному житті, у визначенні їх суб'єктивної цінності, в закріпленні у своїй поведінці сталих її складових, змін у душевному і духовному житті людини, виступає визначальною складовою ефективності процесу випереджаючого відображення дійсності.

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 137.
2. Базилевич Т. Ф. Системное исследование антиципации в структуре индивидуальности / Т. Ф. Базилевич // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 46–55.
3. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДДУ, 1996. – 204 с.
4. Бруннер Дж. Психология познания / Дж. Бруннер. – М. : Прогресс, 1977. – 285 с.
5. Валлон А. От действия к мысли / А. Валлон. – М. : Изд-во ИЛ, 1956. – 238 с.
6. Виннер Н. Кибернетика / Н. Виннер. – М. : Сов. Радио, 1968. – 326 с.
7. Вундт В. Основания физиологической психологии / В. Вундт. – СПб., 1880.
8. Возрастная и педагогическая психология : [учеб. для студ. пед. ин-тов] / Давыдов В. В., Драгунова Т. В., Ительсон Л. Б. и др. ; [под ред. А. В. Петровского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1979. – 288 с.

9. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Е. В. Змановская. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Изд. центр «Академия», 2006. – 288 с.
10. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 212 с.
11. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
12. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М. : Наука, 1980. – 279 с.
13. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
14. Пиаже Ж. Антиципирующая деятельность / Ж. Пиаже // Экспериментальная психология / ред.-сост. П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс. – Вып. 6. – С. 43–46.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 720 с.
16. Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань (Київ, 25 верес. 1996 р.) – у 3 т. – Т. 2 / Ред. кол. : І. Д. Бех, О. В. Киричук, А. А. Корнієнко, М. Г. Козак, М. В. Костицький, В. П. Лисенко, І. П. Маноха. – К. : Вид-во ДОК-К, 1996. – С. 136–145.
17. Экспериментальная психология / ред.-сост. П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1966. – 1978. – Вып. 6. – 430 с.